

AUTOBIOGRAFIJE DJECE - RATNIH PROGNANIKA KAO ETNOGRAFIJA ODRASTANJA

INES PRICA i MAJA POVRZANOVIĆ
Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Članak uvodi u interpretaciju životnih priča djece ratnih prognanika kroz probleme interdisciplinarnog proučavanja autobiografija, naročito teorijskog pregovaranja o problemu statusa zbilje u tekstovima koji nose značaj svjedočenja. Mogućnost etnografskog viđenja ovih dokumenata ovdje se razlaže kao prepoznavanje pripovijednih/kulturnih modela *prognaničkog folklor*a koji sadrže napor kulturne prerade i uklapanja neposrednih iskustava rata u prostor između povijesne priče i priče o životu.

Uvod

Mjesto autobiografskih tekstova (pripovijedanja o osobnom životu, životnih priča, životnih povijesti)¹ u antropološkom diskurzu, osim svog metodološko-empirijskog značaja i krupnih epistemoloških pitanja koje stavlja u središte antropološke teorije, nameće i nimalo jednostavne dileme vezane za tzv. interdisciplinarna područja. Problemi koje pobuđuju autobiografski tekstovi svojim značajem mobiliziraju čitav konzilij različitih disciplina s vlastitim tradicijama, ali istovremeno nastupaju kao cjelovito samosvojno područje koje sada "prijeti" identitetima pojedinih znanstvenih i teorijskih diskurza, zahtijeva njihovo pojedinačno preispitivanje i potrebu međusobnog pregovaranja, kritike i priznavanja.² Antropologija ulazi u ovaj dijalog prvenstveno vlastitom znanstvenom tradicijom u okviru koje relativno neovisno promiče autobiografsku metodu,³ ili kao metodološku izvedenicu

¹ Za poticajnu raspravu terminoloških problema vidi Jambrešić 1994.

² Mnogi autori još, poput Renate Jambrešić (1994: i) usprkos "potrebi interdisciplinarnog pristupa ovom fenomenu naglašuju "dosljednost u odabiru određene teorijske vizure" i opasnost prenošenja termina i koncepata "iz jedne discipline u drugu bez njihovog kritičkog (re)definiranja s obzirom na odabranu analitičku vizuru."

³ Hermann Bausinger (1988:480) ističe kako se legitimna *life history* metoda zapravo neosjetno nadovezuje na tradicionalne metode etnologije i kako može postati samo novi okvir za tradicionalna istraživanja. Ustanovljujući blisku korespondenciju s mekim metodama koje sada doživljavaju renesansu također upućuje kako su one trajni i nikad napušteni dio etnološke metodologije.

unutar teorijskih projekata antropološkog modernizma ili u okviru postmodernističkog samopromišljanja antropologije, metodološkog omekšavanja i isticanja tekstualnih protega etnografskog pisanja. Ovdje su autobiografski tekstovi kritički znanstveni dokumenti koji svjedoče o složenosti pojedinačnog ljudskog iskustva unutar uobičajenih modela znanstvenog obuhvata pojedinih kultura, potkopavački dokumenti znanstvenog autoriteta i promicateljski dokumenti individualiziranog znanstvenog subjekta kao "nesavršenog" sugovornika u tekstu kulturnog dijaloga koji je time omogućen. Autobiografsko tako postaje i oznaka znanstvenog diskurza, njegove jezične i kulturne uvjetovanosti koja se teži predočiti kao reflektivno promišljanje vlastitog položaja u kulturi. Bez obzira što se krajnjim izvedenicama postmodernističke antropološke misli može zamjerati "metodološka hipohondrija" (Geertz 1988) ili "retorika antiretoričnosti" (Herzfeld 1987), ona je uokvirila povijesnu svijest antropologije kao svijest o modelu realiteta društvenog života na čiju dohvatljivost može računati u svom diskurzu⁴ i plodotvorno utjecalo na usložnjavanje konvencionalnijih i "srednjodometnih" tipova etnografije (za koje se može reći da danas ipak najviše oprimjeruju odustajanje od *velikih teorijskih priča*). Ako su u samo-razvlašćenom postmodernističkom antropološkom diskurzu pohranjeni svi pretpostavljeni i stvarni modeli diskurzivne manipulacije "glasovima drugih" (Fisher 1986), to ne znači da su oni u etnografiji ikada fungirali isključivo kao "skladišta građe", nego su, dapače, uvijek stajali kao podsjetnici nekog ostatka kojim se individualno opire sustavnoj integraciji kulturne tradicije, jednako kao i znanstvenom promišljanju.

Sada su ovi tekstovi i sami interdisciplinarna područja, presjecišta ad(a)optiranih epistemoloških i kritičkih očista drugih disciplina,⁵ ali i presjecišta njihovih kritičkih interesa unutar kojih se pregovara o važnom teorijskom pitanju dvojbene empirijske prirode ovih dokumenata. Dominantno središte rasprave je potkopavanje vrijednosti autobiografskih iskaza kao svjedočenja o "neposredno dohvatljivim događajima i

⁴ Promovirajući svoje "ideale pisma" (*thick description, reflexive anthropology, dialogical anthropology*) antropologija dohvatljivost društvene zbilje vidi daleko od razina "realističkih svjedočenja". Tako tip etnografije "gustog opisa" uvodi Geertzovu metaforu o kulturi kao tekstu, nečemu što podliježe svim procesima koji ishode iz "čitanja" i interpretiranja. Radi se o pismima u kojima se značenje kultura nalazi na sjecištima značenja koja se uspostavljaju razmjerno stabilnim simboličkim mrežama kulturnih identiteta unutar realtivno nestabilne događajno-povijesne matrice kulture u kojima dijaloška komponenta teksta, odnosno razumijevanje između opisivača i opisanog ne potire razliku kao osnovni pokretač teksta.

⁵ Prvenstveno iz domene sociologije znanja i filozofije jezika, književne teorije, teorije pisanja, analize diskurza i povijesti, teorije svakodnevnog života, fenomenologije, teorije pripovijedanja - popis ovih disciplina na čiji utjecaj se antropologija mora pozivati i dalje raste.

činjenicama"⁶ u neopozitivističkim diskurzima društvenih i humanističkih disciplina, ali istovremeno i ukazivanje na "pripovijedni karakter" samih znanstvenih diskurza.⁷ Oba su ova elementa suvremene epistemološke kritike duboko u tradiciji antropološke (i etnološke) znanosti oduvijek "osuđene" na *pripovjedne* jednako kao i *empirijske* aspekte predmeta kulture, bitni pokretači izmjena teorijskometodoloških paradigmi u njezinoj znanstvenoj povijesti, i ključno mjesto postmodernističke "anti- -paradigme". Recentno stanje ovih problema predstavlja napor dijaloškog objedinjavanja u etnografiji koja, ne odričući se ni svog empirijskog niti svog teorijskog aspekta, uzima da je "kulturalna retorika jednako realna koliko i elementi koje mobilizira kao realitete" (usp. Herzfeld 1987:ix), i koja uspostavlja razrješujući položaj antropološkog "metaempiričara". Ako se i u tom koraku prednosti koji se daje realitetu kulture nad znanošću dade prepoznati prevelika vjera u mogućnost njegova dohvaćanja, ne znači da to nikada nije i svjesni izbor u odnosu na, nikad dovoljan, pesimizam anticipacijske multiprojekcije te nemogućnosti, čija sjena zna držati svoje zatočenike u stanju "beztekstualnosti". Uporna upozorenja o naivnoj razini izvanjezične refrencijalnosti koju (naivno ili ne) teži dohvaćati u svom diskurzu možda tako ukazuju da bi se u interdisciplinarni dijalog morali značajnije uključiti uvidi o različitoj društvenoj moći samih znanstvenih disciplina, pa tako pitanje statusa zbilje u pojedinim diskurzima jače osvijetliti pitanjem statusa pojedinih diskurza u zbilji, jednako kao i unutar drugih diskurza. Marginalnost društvenog položaja antropologije i etnologije prvenstveno prema historiografskim diskurzima, morala bi raslojiti pitanje povijesno-epistemološko-etičkog značaja njezinih istina (a i takav položaj, uostalom, danas obje okajavaju u dubokom preispitivanju svoje uloge u ružnijoj strani ljudske povijesti), a njezin deklarirani status "između znanosti i pisanja" mogao bi se uzeti i ne samo kao još jedan dokaz njezine uznapredovale retoričnosti.

Slabom stranom interdisciplinarnih područja čini se to što jedan diskurz redovito uzima ponešto "za gotovo" od sudioničkih diskurza. Mnogi se od njih tako često služe upravo (tradicionalnim antropološkim) konceptom *pojedine kulture* kao zataškanim mjestom⁸ zaduženim za "jednoličnu

⁶ U temelju je postavka o autoreferencijalnosti jezika, koja uvodi dilemu koliko je jezik proizvod pojedinca i koliko je pojedinac proizvod jezika. "Raspave oko toga da li se nešto doista zbilje ili samo donekle, da li izmišljamo sve ili malo, te u kojoj se mjeri zbiljski događaji podudaraju s pričom - postaju nevažne." (Velčić 1991:34) "Radi se o pripovijednim tekstovima a ne o životima." (ibid.) Tako događaj nije vanjski sirovi materijal iz kojeg se konstruiraju naracije, nego prije obratno: događaji su apstrakcije pripovijedanja. (usp. Bauman 1986:5)

⁷ Ovdje je presudan položaj etnografskog diskurza kao međuprostora gdje se ukrštaju historiografska praksa i oblici "istinske i velike naracije", koji daju znanstvenom diskurzu pripovijedni uzorak. (usp. Velčić 1991:166)

⁸ Koji je, naprimjer, status koncepta "kulture" u objašnjavanju narativnih strategija legitimacije antropološkog diskurza na sljedeći način: "Moglo bi se reći da u tom procesu kultura

upornost" različitosti, dok se antropologija unutar sebe nemilice raščinjuje u pitanju što su to i gdje su granice "pojedinih kultura", utječući se neupitnim aspektima drugih disciplina. Po mišljenju Richarda Baumana (1986:1–2) u današnjoj akademskoj diferencijaciji disciplina moguće je i mnogo izgubiti s obzirom na napuštenu jedinstvenu viziju ovih tekstova kao kulturnog proizvoda koja se prvobitno iznjedrila unutar istraživanja foklora, ako jedan tip istraživanja bude isključivao društveni i kulturni aspekt, dok drugom temeljno bude nedostajao uvid u njihovu poetiku. Drama deglobalizacije i dezuniverzalizacije ne pogađa samo teorijske razine, čija potreba da osumnjaju neke nužne koncepte rađa nužnošću potkradanja nekih "nedosumnjanih" koncepata i činjenica.⁹ To je i drama današnjeg svijeta u kome se "ilokucijska snaga" pojedinog znanstvenog iskaza ostvaruje, između ostalog, i na planu čitanja *pojedinih kultura*.

Propitnost statusa autobiografskih tekstova kao potencijalnih dokumenata povijesti, u nekim se slučajevima - kakav je zasigurno i ovaj autobiografija djece ratnih prognanika - tako mora promatrati i u svjetlu ozbiljnosti i dramatičnosti iskaza i događaja na koje se pozivaju. Ali to znači ne samo nekako ih osigurati od manipulacije unutar *realističkih diskurza* (čiji se potencijalni utjecaj na zbiljnost, doduše, ponekad uzima znatno izravnijim nego što bi to mogla govoriti upozoravajuća svijest o složenosti ili nemogućnosti obratnoga procesa), nego jednako i od njihovog totalnog onezbiljenja u retoričkim figurama pojedinih teorijskih diskurza.

U ovome se članku razmatra četrdeset i pet životnih priča djevojčica i dječaka prognanih iz Vukovara i drugih hrvatskih mjesta, te iz Bosne i Hercegovine. Pisane su u ožujku 1994., kada ih je većina živjela u zagrebačkom hotelu "Internacional", a svi su pohađali osnovnu školu "Davorin Trstenjak".¹⁰ Priče su pisali učenici viših razreda, dakle djeca u dobi od jedanaest do petnaest godina.¹¹

promatrača uz pomoć kulture promatranog kontekstualizira scenu da bi se mogla zbivati povijest istraživačke prakse" (Velčić 1991: 180), ili "I zato je očigledno da kroz transformaciju dijaloškog u pripovijedni događaj i pripovijednog u akademski tekst gdje se priči s terena jamči status pouzdanog izvora podataka o društvenom životu ne možemo doprijeti do početnog "teksta" o određenoj kulturi" (ibid.). Neispunjeni zadatak antropologije tako ipak ostaje "da nam pruži bolji uvid u život određene zajednice, u posebnost određene kulture po kojima bismo je bolje razlikovali od drugih kultura".(ibid.) "Samo onaj antropolog koji priznaje životnoj priči njenu imaginarnu prirodu, na pravi način razumije značenje ovog fenomena prisutnog u svim civilizacijama" (Jambrešić 1994:79).

⁹ Ili, kako bi rekla Morana Čale-Knežević (1995:138), kako u težnji da "izradi čiste i općenite opisne obrasce nailazi na nuždu da u sebe pripusti diskurs o pojedinačnom, osobnom, konkretnom, pa čak i o dnevno-političkom".

¹⁰ Priče su prikupljene zahvaljujući prof. Gorani Hitrec, koja u toj školi radi kao psiholog, a od 1991. stručno pomaže djeci prognanicima i izbjeglicama. 1994. je od ukupno sedamstopešest učenika školu "Davorin Trstenjak" pohađalo tridesetoro izbjeglica

Rat kao veliki, traumatični događaj, još u svježem sjećanju, te zadatak da se ispriča priča o vlastitom životu sugerirat će formu u kojoj se nadopunjavaju interiorizirane i eksteriorizirane razine iskustva, kao i modeli njihovog izražavanja u tekstu.¹²

Nije izlišno ponavljati da se ovim tekstovima, dakle, ne prilazi kao *objektivnom izvještavanju o ratnim događajima*, ako ni zbog čega drugog, ono zbog toga što je *realni događaj* u etnografskom diskurzu ionako "sigurno" smješten unutar interpretativnih razina. To uostalom nalaže sama priroda etnografije koja niti "ne zna što bi" s pojedinačnim događajima, pa ih proteže do značaja metafora, elemenata, obrazaca, struktura, itd.¹³ Jednako, oni se ne uzimaju ni kao "izvorno dječje pripovijedanje", koje bi izmicalo zakonitostima datih pripovijednih modusa, kao što ne vjerujemo ni da postoji neki zaseban "dječji svijet realnosti" unatoč činjenici da postoje djeca. Ovo naravno ne znači da uzrast ne određuje prihvaćeni model tumačenja događaja, kao ni da taj model ne odgovara i nekim razinama "odraslih" kulturnih modela.

Dapače, interpretativni modus na koji nas je navela građa sačinjen je kao *etnografija odrastanja* - ne samo zato što se radi o odrastajućim nositeljima tereta kulture, nego i zato što se interpretacije ovog rata ("ugrađene" i u ove tekstove) i same raskriljuju u svom "odrastanju" unutar i na stjecištu određenih političkih i povijesnih "žanrova". Rat kao veliki povijesni i kulturni događaj ima mjesto prekretničkog "odrastanja" identiteta društava i kultura koje pogađa, pa tako i njihovih etnografija, oduvijek upućenih kako na "velike" tako i "male priče" *pojedinih kultura*. Ako prvima i ne uspeva uteći, od drugih baš ne bi niti smjela.

Recentna istraživanja upućuju na opći odnos nacionalne priče-mita "kao jednoglasnog diskurza" prema višeglasnosti usmenih svjedočenja o ratu, "kao dva suprotstavljena pola osjećanja, posredovanja povijesne istine i dva različita modusa iskazivanja - monološki nasuprot dijaloški" (Jambrešić

(uglavnom iz Bosne) i sedamdeset i troje prognanika (uglavnom iz Vukovara). 1992. je školu pohađalo čak njih dvjesto.

¹¹ Iako se ratna iskustva djece izbjeglica razlikuju, ovdje analizirane životne priče čine cjelinu u usporedbi sa životnim pričama koje su istodobno napisali njihovi zagrebački vršnjaci iz iste škole. Naime, pola od oko stoosamdesetoro zagrebačke djece nije ni spomenulo rat pišući o svome životu, a tek nekoliko ih je progovorilo o vlastitom ratnom iskustvu, prije svega o doživljenom strahu. U prilogu ovome članku donosimo izbor od priča koje citiramo u cijelosti i bez lektorskih intervencija.

¹² Dosadašnja istraživanja pokazuju da opći tip pripovijedanja o kriznim i tragičnim situacijama odlikuje funkcija solidariziranja (doživljaja zajedništva) i funkcija ublažavanja ili olakšavanja, kojima se doprinosi osjećaju duhovne ravnoteže (usp. Lehmann 1980).

¹³ Stoga je ispravak kojem je etnografski diskurz težio priklanjajući se neposrednim iskazima išao upravo za "raspredmećenjem" "znanstveno objektivnog" opisa kulturne zbilje, kad se znanost pobojala da zapravo više ništa ne kazuje o čovjeku, već samo o kulturnim "elementima" i njihovim "nositeljima".

1995:27). Ovdje smo, međutim, uz to nastojali ukazati i na neke objedinjujuće razine ovih diskurza, a napose na kontroverznost sadržaja koji se na svim razinama jednako prerađuju kao i proizvode, pa ponovno sudaraju, kao krnji ili prekriveni tragovi u ovim tekstovima u čijoj pozadini su različiti tipovi socijalizacije iskustva.

Rat i progonstvo kao iskustvo odrastanja

Tipično za autobiografije osoba koje su proživjele rat (usp. Carpenter 1988), i ovdje on ne samo predstavlja prekretnicu životnog tijeka, nego daje koncept cjelokupnoj životnoj priči (usp. Niedermüller 1988:460). Nizanje rutiniranih idiličnih scena topline i sigurnosti u opisu predratnog vremena, prekida se sažetom objavom diskontinuiteta koja predstavlja ključno mjesto kauzalnog ustrojstva naracije. Iako se sadašnjica uobličuje kao tijek, kao ponovna uspostava kontinuiteta i smješta na događajnu matricu svakodnevnosti (premda je osnovni "dokaz" sigurnosti i svakodnevnosti najčešće tek odlazak u školu), stuktura cjelokupne naracije okuplja prvenstveno objasnidbene elemente: smisao sadašnjeg stanja ima temeljno retroaktivni, posljedični karakter i smješten je u okvir pitanja koje je najčešće i osnovna motivacija teksta: "zašto sam ja ovdje?"

Poželjno razrješavanje statusa *nepripadanja* određuje i završno uokviravanje priče koja time u većini slučajeva poprima trodijelnu kompoziciju gdje su prošlost, sadašnjost i budućnost ekvivalentni životu prije rata, životu u progonstvu i povratku. Doživljaj sadašnjosti kao bezdomnosti i privremenosti egzistencije potiče snažnu potrebu osobne identifikacije, pa prethodne događaje i doživljaje vuče k internaliziranim mehanizmima objašnjenja i narativne koherencije tijeka života koju nastojimo očuvati ili prozvesti kada shvatimo da je ugrožena (usp. Carr 1986:90 i Carpenter 1988:330).

Nerijetko se priča o ratnim stradanjima i progonu i izravno tumači kroz tradirani obrazac o *lakoći djetinjstva i teškoći odrastanja*, u kojima su patnja i gubitak prognozirani ostvaraji kušnje prije ulaska u svijet odraslih. Rat i progonstvo kao veliki i neobjašnjivi povijesni događaji u shemi sazrijevanja koja poopćava i kolektivizira sastavljaju tako jedinstveni "koncept životne priče" (usp. Niedermüller 1988:460). U priči o vlastitom identitetu životna se prekretnica tako poklapa s povijesnom.

Izrazita i česta karakteristika je tekstualno jasno naznačena opreka između vremena mira i ratnog i prognaničkog vremena. Unatoč dužini vremena provedenog u današnjim boravištima, snažan osjećaj izmještenosti i nepripadanja čini opise života kod kuće dominantim i najrazrađenijim u cjelokupnoj priči. U većini slučajeva ovi su opisi idealizirane slike ugodnog života prije rata. Ističe se ljepota gradova ili sela u kojima su živjeli, okruženi članovima obitelji, prijateljima, dragim životinjama, u prostranim kućama i

lijepoj okolini. Male i obične stvari i aktivnosti svakodnevnog života pomno se opisuju; sve je na svome mjestu, blisko i dohvatljivo. Događajno se odvija na razini mozaičnog uklapanja scena svakodnevlja, vrijeme je nizanje ponovljivih klasa događaja pojedinačnost kojih je samo pojavni obrazac njihove uobičajenosti i postojanosti.

Kad bi tata i ja putovali autobusom bilo gdje, bilo bi nam sačuvano prvo mjesto, jer bi tata pričao s vozačem, a ja bih kroz veliko staklo razgledala sva ona polja, brda, potoke i šume, sretna što živim u tom kraju... U tom dijelu grada kao da je vjetar donosio mir i slobodu. Nije bilo nikoga i ničega da bi se morali plašiti...

(A. A., 15, Dobož)

Još uvijek se sjećam vožnje u čamcu po lijepom i velikom plavom Dunavu. U ušima mi još odzvanjaju tatine riječi: "Ne naginji se preko čamca! I ne moči neprestano ruke!" Na Orlovom otoku pored Vučedola svako ljeto bi razapeli šator i nekoliko dana sa našim kumovima pecali, kupali se i uživali u ljepotama netaknute prirode. Kum Željko i kuma Dragica, te njihovi sinovi Davor i Tomislav, moja obitelj i ja često bi odlazili na Dunav logorovati. Tu sam naučio pecati, plivati, ložiti logorsku vatru, snalaziti se u prirodi i mnogo drugih stvari.

Ako tata nije imao vremena da me vodi na Dunav, ostajao bi kod kuće i kupao se sa mojim prijateljima u mom bazenu. Imao sam puno prijatelja sa cijele Mitnice. Poslije igre i kupanja voljeli smo otići kod tate u u kafić Z.Z. i odigrati koju video-igru ili partiju biljara i naravno popiti kakao.

Po zimi je isto tako bilo uzbudljivo i zabavno jer je snijega i leda bilo na svakom koraku. Tada nismo razmišljali niti bili tužni što nema užarene kugle koja nam je omogućavala mnoge igre na Dunavu, jer i po zimi kada snijega napada oko pola metra, postoje svakojake uzbudljive igre i veselja. Najinteresatnije je bilo grudanje i sanjkanje.

Baka se uvijek brinula za mene jer sam uvijek dolazio kući mokr od silnog bacanja i skakanja po snijegu. Škola mi je bila blizu kuće i u nju sam uvijek išao sa veseljem. Volio sam životinje pa sam svakog proljeća kući donosio žabe, kukce, ježeve, mlade vrapce, jednom čak malog divljeg zeca. Rođeni smo kao djeca veselja i samo smo znali za igru. U svemu tome nas je prekinuo ovaj grozni rat pun patnje i hladnokrvnog ubijanja. Kuma Dragica je poginula, kum Željko nestao, a Davor i Tomislav su tu u Zagrebu sa bakom i djedom. Puno mojih prijatelja je ostalo bez roditelja, bez doma i bez svog grada Vukovara. Tamo su ostale moje žabe, moji kukci, ježevi, tamo je ostalo sve što sam volio.

(B. M., 13, Vukovar)

Na početku sam spomenula Petrinju. To je mali grad na Kupi, udaljen od mene sat vremena, a ja ne mogu do njega. Živjela sam tamo u velikoj kući na obali rijeke i često smo moja vjeverica i ja sjedile u

krošnji oraha promatrajući kako se izmjenjuju godišnja doba. Sad više nema ni moje velike kuće, ni oraha, ni vjeverice.

(A. K., 14, Petrinja)

Nepovijesno doživljavanje svijeta života u kojem je unutrašnji red pojedinaca u harmoniji s bezvremenošću prirodnih mijena i oblikovanim redom izvanjskoga odnošenja i djelovanja, blizak je arhaičnom etnološkom pojmu običajnosti, koji je etimološki izravno vezan uz pojam "obitavališta", "zavičaja", "podrijetla" (usp. Barišić 1988: 11 i Rihtman- -Auguštin 1987). Ovdje idealizirana slika doma funkcionira prvenstveno kao kontrast ratnim događajima i životu u progonstvu; u usporedbi sa sadašnjim osjećajem nereda i gubitka, sjećanje na zavičaj i sjećanje na mir se uklapaju u koncept nepovratnosti djetinjstva. Iako je sjećanje na djetinjstvo filtrirano kroz uobičajena pripovijedanja o lakoći i bezbrižnosti (život "kao u snu"), odvojenost vlastite prošlosti kao zasebne realnosti kod npr. jednaestogodišnjaka (!) govori o preuranjenosti ove kategorizacije. Psihološki objašnjivo kao prerano odrastanje s obzirom na težinu ratnih iskustava i zadataka pred koje su djeca stavljena u svakodnevnim nedaćama prognaničkog života, ovakva će se "odluka" o vlastitoj odraslosti pokazati neminovnom u tumačenjima rata kao društvenog događaja koja prevladavaju kod djece prognanika: u njima nema mjesta suvremenom prevladavajućem društvenom stereotipu djeteta. Za razliku od uobičajenog "unicefovskog" stereotipa rata kao *per definitionem* stvari *odrasloga svijeta* neprijateljski nastrojenom prema *svijetu djece*, neposrednost iskustva i gubitak članova porodice kod djece ratnih prognanika rijetko dozvoljava ovaj tip distancirane identifikacije.

I kod tipa kulturnog poimanja rata koji ćemo kasnije interpretirati kao apovijesni, gdje se on smiješta u "oprirodnjeno" poimanje povijesti kao nedohvatljive ljudskoj spoznaji i utjecaju - dok je ljudski svijet "svijet zavičaja i djeloređa", ekumena paralelnog ljudskog vremena "konzerviranog" kao neko vječno djetinjstvo čovječanstva, svijet običajne kulture naspram svijeta civilizacijske povijesti - opet nema "povlaštene" društvene kategorije djeteta.

U idućim "poglavljima" o ratu i prognaništvu uspostavlja se i izravna identifikacija s odraslom, prvenstvo prognaničkom, a zatim i širom nacionalnom zajednicom (s tim da je nacionalna identifikacija snažno oslonjena na završnu priču o povratku u zavičaj, odnosno opet fundirana više iskustvenim doli ideološki "nadograđenim" aspektima pripadnosti).

Elementi povijesne priče

Uklapanje dijelova koji se snažnije oslanjaju na elemente povijesno- -događajnog tumačenja zbivanja (koja se uglavnom ograničuju na središnji dio

priče o ratu), ukazuju na dva dominantna tipa pripovijedanja o povijesnim događajima, oba snažno motivirana stvaranjem jedinstvenog i personificiranog agensa radnje. U jednom (u našem korpusu priča dominantom) tipu središnji "lik" je *Rat* koji svojim *pojavljivanjem* preokreće životni tijek, dok je doživljaj Neprijatelja nediferenciran ili potpuno izostaje. Smisao patnje, nesreće i gubitka tumači se ovdje naglim nastupom neizazvanog i nepredvidivog stanja kao kod prirodnih nepogoda.

A onda, u 1992. godini na Mostar je pala prva granata. Iza dugog reda kuća, prostirao se veliki crni oblak. Svi su tog dana plakali. Inače, trebam spomenuti da je dan prije nego što je na Mostar pala granata, nebo bilo crveno. Kao da je govorilo da će biti rat. Da će djeca, mladi i stari umirat, da će mladići ići u rat i ginuti.

(Z. Š., 11, Mostar)

Doživljaj ljudskog, pa tako i vlastitog života, izložen je čudima nečega na što se ne može utjecati - obilježen je gotovo pomirenošću (ili *prokletošću*) i fatalističkom konstatacijom neizvjesnosti života. Rat "dolazi" niotkuda, kao stihija, i ostavlja posljedice koje se liječe jedino vremenom. U ovoj koncepciji povijesti osnovna konfrontacija leži u odnosu između ljudskog i nadljudskog, pa je doživljaj stvarnog ljudskog neprijatelja nediferenciran, poopćen, a ponekad i potpuno izostaje. Nerijetko se njegova nazočnost obznanjuje općim pojmom "neprijatelj" ili eliptičnim formulacijama, što govori o oklijevanju, pa i određenoj tabuizaciji.

U Vukovaru sam živio 10,5 god. Zašto? Zato što je počeo rat i morao sam ići da me ne ubiju. (T. B., 13 god., Vukovar) Ali onda je već počinjao rat. Prvo se malo pucalo, a onda su počeli bacati granate i bombe. (D. W., 12, Vukovar) To jutro kada smo se vraćali kući, neprijatelji su bombardirali moj grad. (I. D., 13, Nova Gradiška) Vukovar sam morala napustiti zato što nas je neprijatelj protjerao iz grada. (V. A., 12, Vukovar) Pucalo se strašno sa svih strana. Mi smo se jako bojali jer neprijatelji nisu bili daleko od nas. (I. B., 11, Borovo) Hodali smo puzeći na koljenima da nas ne bi ubili. (I. B., 13, Vukovar)

Personificiranoj prirodi Rata pridaju se potencijalne osobine neprijatelja, pa je rat: *prokleti, strašni, grozni, prljavi, glupi, nesretni, zlobni, pun patnje i hladnokrvnog ubijanja*.

Koncepcija rata kao pripadnog nad-ljudskom vremenu (koje se ne nudi tumačenju, nego neminovnosti prihvaćanja, slijeganja u obrasce ljudskog životnog tijeka), ovdje je dakle i mjesto iskušavanja vlastite zrelosti kao spoznaje o neumitnosti.

Koliko "odluka o zrelosti" koja donosi modele pripovijedanja kao racionalni okvir u koji se utiskuju afektivni sadržaji, doista pridonosi olakšavanju - a koliko je odsutnost samosažaljenja, često i odsutnost optužbe, znak potiskivanja - ostaje za nas otvoreno pitanje. Neke priče odlikuje

nemotiviranost da se nizanje traumatičnih događaja podupre ikakvim olakšavajućim okvirom tumačenja ("blagotvornom pomoći fikcije" - Ricoeur 1990:243), čemu su ishodi doista potresni primjeri osamljenosti i nesocijalizacije iskustva. U priči dječaka iz Vukovara (koju ovdje citiramo u cijelosti) traumatični događaji se nabrajaju u minimalističkim sekvencama kao u administrativnim biltenima, a sjećanje je upregnuto u precizno pamćenje datuma i, zbog nečeg važnih pojedinosti.¹⁴

Moja životna priča

- rodio sam se 19.4.1982. u Vukovaru
- živio sam na Priljevu u ulici 8.12.1944.
- sada živim u Aveniji Vukovar 52 E 6. kat
- moji osjećaji su tužni, zbog tate i uje
- moj tata vodi se nestao već 2 godine i 3 mjeseca, a ujo je poginuo u logoru (Sremskoj Mitrovici) za koje smo saznali 1992. godine u 3. mjesecu
- dok se u Vukovaru pucalo ja sam prebivao u podrumu
- bio sam gladan, a i ono što je malo bilo pojelo se
- ljudi su brzo umirali, ginuli od granata i metaka
- sjećam se kad je vojska izvodila ljude iz podruma, izišli smo van
- nedaleko od mene bila je moja kuća, koja je bila pogođena trima granatama
- preko puta bila je kuća koja je srušena do temelja, na nju je pala granata krmača
- dok smo prolazili ulicom, gledali smo sve te strahote
- u jarku ležalo je tijelo bez gornjeg dijela
- osjećao sam se tužno i osamljeno kao sam u tuđini
- volio bih vratiti se u Vukovar, ali nije lako
- kad smo na televiziji vidjeli bugarsko groblje od majčinih tuga počeli smo plakat na njemu bilo je više od 1000 grobova
- još i sada tražimo izlaz, kako do svog rodnog kraja VUKOVARA.

MOJA ŽIVOTNA PRIČA

(M. B., 12, Vukovar)

U drugom tipu pripovijedanja povijesne priče važno mjesto ima doživljaj i karakterizacija *Neprijatelja*, jer se njegova uloga vidi presudnom za preokret života. Primarna tumačenja vlastitih iskustava kao neminovnih teškoća ljudskog života u nadljudskoj koncepciji povijesti ovdje se izrazitiše kombiniraju s elementima povijesnih priča iz fonda *zajedničkog znanja*¹⁵ - kako fonda tijekom rata uobličjenih i već uobičajenih atribucija ratnog neprijatelja u kojem važnu ulogu imaju i masmedijske formulacije, tako i specijaliziranog područja, koju Carpenter (1988:338) zove *izbjegličkom*

¹⁴ Ricoeur (1990:244) govori o "pamćenju užasa" koje pokreće težnja da se ne zaboravi i koje karakterizira oblik individualizacije u kojoj "užas izdvaja čineći nešto neusporedivim, neusporedivo jedinstvenim, jedinstveno jedinstvenim".

¹⁵ Događajno (ono čemu se može prisustvovati) tako se smješta u područje "zajedničkog znanja" (*con-scientia*, von Foerster 1966:47, cit. prema Moerman 1986:116)

folklornom poviješću (exile folk history). U potonjoj važnu ulogu ima iskustvo bivšeg zajedničkog života s ljudima koji su danas izjednačeni s neprijateljem, pa atribuiranje prvenstveno odražava napor tumačenja dijaboličke transformacije bliskog susjeda ili prijatelja. Ovaj motiv nevjerice, iznenađenja i razočaranja nad dugogodišnjim i neupitnim iskustvom susjedovanja čest je i inače u pripovijedanju života prognanika iz, većinom multietničkih, sredina progona stanovništva. Unatoč posezanju za općeprihvaćenim formulacijama izgleda da se ova dilema nije do kraja "smirila" unutar službenih tumačenja pa ostaje trajno mjesto prerade izbjegličke folklorne povijesti, koje se svakodnevno potiče propitivanjem budućnosti kao povratka i mogućnosti nastavka života s bivšim sugrađanima.

Ovdje je, međutim, važno naglasiti da i u "službenom" jednako kao i "prognaničkom" modelu imenovanja ratnog neprijatelja ne stoji kontinuirana istoznačnost, jer su atributi *Neprijatelja* sinegdohe složenog, pa i kontroverznog razvoja modela tumačenja rata 1991. godine unutar obje razine, pa dodatno konotirani činjenicom njihovog preklapanja odnosno razmimoilaženja. Nemoguće je, dakle, precizno ustanoviti "izvor" njihovog nastanka niti načine širenja, ali je potrebno napustiti utješnu jednostavnost "teorije" o jednosmjernom utjecaju medija kojim se široko "raspršuju" poželjni ideologemi iz središta ratne propagande. Upravo sredstva javnog priopćavanja i dan danas pokazuju zbunjenost i neodlučnost u službenom imenovanju ratnog neprijatelja, pa preko bujanja i redukcije grotesknih kovanica¹⁶ možemo pratiti razvoj samih događaja i njihovog stalnog usklađivanja sa službenim interpretacijama i diplomatskim potrebama. Od vremena kad razvoj ratnih događaja čini sve neuvjerljivijom koncepciju o intervenciji u ime ciljeva društvenih ideologija na zalasku, s internacionalnim predznakom, televizijski ideolozi ekvilibriraju s političkom korektnošću etničkog imena agresora; dok se u službenim obavijestima teži izbjeći izjednačavanje napadača sa cjelokupnim srpskim etnikumom, iz dokumentarnih priloga izbija terenski folklor u kojem se formulacije koje uokviruju "odsutni sadržaj" smatraju nepotrebno umivenima. U međusobnom utjecaju medijskih i folklornih formulacija stvorila se kritična masa označavanja i tumačenja iz koje ponovno poseže govor ulice,¹⁷ ali se iz potonjeg stalno "osvježavaju" i javna priopćavanja. Tako je moguće da javni

¹⁶ Termin koji su se rabili u hrvatskim medijima tijekom 1991. (na pr. *jedinice militantne jugoslavenske vojske, četnički jugo-vojni saveznici, srpsko-komunističko-neprijateljska vojska, dogmatsko-komunistički velikosrpski ekspanzionistički elementi, armijsko-teroristička branša, Srbi i savezna armija, četnički odmetnici, terorističko-četnički centar, teroristi s četničkim obilježjima, srpski banditi* itd.) upućivali su na sindrom neimenovana neprijatelja, na semantičku zbrku s kojom su bili suočeni ne samo inozemni novinari i analitičari, nego prije svega samo stanovništvo Hrvatske (usp. Povrzanović 1992:79).

¹⁷ Ovdje, međutim, ne bismo trebali zanemariti niti utjecaj toposa koji karakteriziraju (inače vrlo zastupljene) izvratke izvještaja i komentara s različitih svjetskih televizija.

medij u zreloj fazi rata prihvati kao službenu premošćujuću (u ovom ratu primarno foklornu) formulaciju "četnici", koja svojim istovremeno identifikacijskim i diskretnim djelovanjem fungira i kao diplomatsko distingviranje terorista i ekspanzionističkih ideologa od cjelokupnosti etničkog imena koje konotira, i kao pejorativ u kojem se ostvaruje afektivno pražnjenje neposrednih sudionika i žrtava ratnih događaja u neprovjerljivom obuhvatu označenog sadržaja.

Iako rat kao epohalni događaj presudnog značaja za identitet zajednice koju pogađa, konačno utemeljuje više-manje jedinstveni "pripovijedni identitet" njenih članova (usp. Ricoeur 1990:242), oblikovanje tog identiteta za vrijeme samih ratnih događanja zahtijeva preradu povijesnih sadržaja, ali i sadržaja različitih iskustvenih zajednica koje imaju potencijalno razlagajuće djelovanje na cjelovitost priče. Prognanički foklor sadrži značenjski ambigvitet u kojem presijeca Nacionalnu priču na području njezinog udvajanja, naročito rascjepa jedinstvenog kompleksa nacije-žrtve na neposredne ratne stradalnike i trpitelje njegovih sekundarnih, "pozadinskih" aspekata. Neposrednost iskustva uspostavlja se i kao važno mjesto kohezije onih značenja koja održavaju jedinstvenost i relativnu autonomnost značaja rata 1991. godine za identitet nacionalne zajednice, u odnosu na milenijski sloj povijesnog identiteta koji se ostvaruje u rekonstrukciji nacionalne povijesti.

Tako, ako ocrtane pripovijedne moduse možemo općenito uzeti kao pripadne sloju izbjegličke prerade povijesnih događaja, onda je to upravo zbog njegove procesualne prirode i okrenutosti iskustvenoj razlici koja seže sve do pojedinačne razine nepredvidljivosti ljudske *sudbine* i entropijske dimenzije rata kao ljudskog iskustva. Označavanje Neprijatelja, koje stoji unutar interpretacija rata kao socijalnog iskustva, i koje ide od tabuiranja i kompenzacijske personifikacije Rata kao "neprijateljske povijesti" do nediplomatski izravnog etničkog imena stvarnog ljudskog ratnog neprijatelja, ukazuje na širinu zahvaćanja i težnju za objedinjavanjem društvene i povijesne dimenzije događaja. Objedinjavanje, međutim, ne znači i svođenje nego prije mogućnost da se misli (živi) u razlici i dvoznačnosti, pa i kontradikciji. Ambigvitet u konceptu povijesnog i ljudskog neprijatelja u kojem leži rascijep između proživljenog i neproživljenog sadržaja ovdje se konkretizira kao dvoznačnost njegove istodobno endogamne i egzogamne prirode, koncept u koji je moguće smjestiti kako iskustva zajedničkog života tako i transformaciju u ubilačko i uništavalačko neprijateljstvo.

Sjećam se mrtvih ljudi oko mene, pogibije, plač sestre za izgubljenim prijateljima, a onda je odjednom sve stalo. U Vukovar su upali četnici - ljudi koji nas mrze i žele nam zlo, i otjerali nas u progonstvo.

(T. S., 14, Vukovar)

Mog tatu su odveli i nismo znali gdje je. Ti četnici su zli ljudi, to sam govorio kad bih se sjetio tate.

(M. M., 14, Vukovar)

Kada su ti prokleti i bijedni četnici ušli u naš grad, mi smo morali izaći iz grad ne znajući ni kamo ni gdje.

(A. A., 12, Doboj)

Vukovar se nije dao pa su Srbi i četnici napadali još žešće.

(D. W., 12 god, Vukovar)

Moj tata je bio zarobljen u srpskom logoru Srijemska Mitrovica šest mjeseci.

(Z. Z., 12, Vukovar)

Kad je moj tata bio ranjen u kičmu i u glavu, ja sm se uplašio da ću ga izgubiti. Slijedećeg jutra su po nas došli četnici i odveli nas iz podruma. Hodali smo lagano do Lužca. Mama, brat i ja ugledali smo mrtvog čovjeka bez gornjeg dijela tijela. To nas je šokiralo. Četnici su nas pitali kamo želimo ići. Mi smo odabrali Novi Sad, jer za Zagreb se nje moglo.

(I. B., 13, Vukovar)

Moja majka vidala je tatu do 14.10.1991.g. Onda su Srbi rekli da je ubijen.

(A. D., 11, Lovas)

Osim Goge i Slađe u našoj ulici skupilo bi ih se još 20-tak. I kad smo mislili da naše prijateljstvo neće nitko prekinuti, počeo je rat. Mržnja je ušla u neke od nas. To su bili uglavnom Srbi, mrzili bi sve što nije njihovo. Ali mi smo znali da ne mrze nas, nego one koje ne poznaju.

(A. A., 15, Doboj)

Kad smo došli u Vukovar moja baka i djed su bili u mom stanu zato što su se preselili. Ja sam baku i djeda pitala zašto, a mislim da sam znala odgovor. U ulici moje bake i djeda svi su bili Srbi pa su ih oni istjerali.

(A. K., 11, Vukovar)

Ali taj moj život loše se završio. Zbog toga što su me iz Doboja prognali Srbi koji su moj grad sravnili sa zemljom, pa sam morala doći ovamo.

(M. A., 15, Doboј)

Naš susjed je tati pokazao rukav na kojemu je pisalo: "SAO Krajina". Tada smo krenuli...

(I. P., 14, Ilok)

Priča o povratku

Moja budućnost je u Vukovaru. Kada se vratim opet ću biti sretna.

(O. P., 14, Vukovar)

Ja ću se još dugo sjećati Vukovara i svih lijepih događaja, ali najljepše bi bilo da se vratim u Vukovar i uljepšam svoju budućnost.

(V. A., 13, Vukovar)

U meni ponestaje strpljenja želim se vratiti zauvijek mom malom mjestu i s njim dijeliti radost. U meni svaki dan, sve više nade jer znam da me moje Saborsko čeka i misli na mene.

(D. D., 14, Saborsko)

Sada smo svi četvero ovdje u hotelu i čekamo onaj dan kada će nam reći: "Možete se vratiti. Vaš grad je SLOBODAN!"

(Z. Z., 12, Vukovar)

Želim da što prije prestanem biti prognanik i vratim se u svoj Tovarnik.

Ako hoćete moj veseo lik, / vratite me u moj Tovarnik. / Ako hoćete moje lice veselo, / vratite me u moje selo. / Ako znate što je raj, / vratite me u moje kraj. / Jer ja u drugom selu živjeti neću, / vratite me ako mi želite sreću.

(M. M., 11, Tovarnik)

Ne znam da li ću čuti još uzbuna kao u Borovu, na selu ili ovdje u Zagrebu, no voljela bih svoju budućnost provesti u Borovu NASELJU.

(J. P., 12, Vukovar)

Ovdje je u Zagrebu lijepo, ali je moja najveća želja da se vratim u Vukovar i da svi sretno živimo.

(A. K., 11, Vukovar)

I ja najviše želim da se vratim u svoju domovinu i da svi zajedno živimo kao što smo nekad živjeli.

(M. A., 15, Doboј)

Ja se nadam da ću ipak svoju budućnost provesti u svojoj Domovini, da ću tamo završiti škole i raditi ono što sam zamislila...

(A. A., 12, Doboј)

Nadam se da u hotelu nećemo biti još dugo, da će se vratiti iz zarobljeništva moj ujo, susjedi i ostali, da ćemo sagraditi novu kuću, školu, kina itd... Da će naš grad biti opet lijep kao što je i bio. I da neće

biti tamo onih koji su pucali u nas, koji su nas otjerali i da će otići iz naših domova.

(I. B., 11, Borovo)

Većina se ovih *životnih priča* na svom kraju opet vraća mjestu "polaska", jer se zamišljanje i procjena budućnosti izlaže kao neizvjesna želja, planiranje mogućnosti, ili zaklinjanje u povratak na mjesto predratnog življenja. Priča o povratku tako je najsnažniji iskaz identifikacije i pokazatelj koliko se sadašnje stanje doživljava kao provizorij, odbijanje ili nemogućnost da se usvoji "nova skripta života".¹⁸ Ovdje se zaokružuje smisao cjelokupne priče života i njihova temeljna intencija, koja daleko nadmašuje zadatost školske zadaće, i koja je položena između mehanizama tumačenja i emocionalne potrebe "koja teži osloboditi se mišljenja nezamislivog" (Ricoeur 1990:243). Tamo gdje se te *priče* teže završiti, tamo bi zapravo *život* opet imao početi. Divinizacija prošlosti u zavičaju i bezbudućnost sadašnjosti - mjesto na kojem se pripovijedanje zaustavlja u spoznaji da sada "stvari doista nedostaju"¹⁹ - koja se teži riješiti povratkom, ne bi nas ipak trebali požuriti isključivom zaključku kako se iz ideološki otežalog okoliša vješto ciljani topos zavičaja kao "svete nacionalne zemlje" lako usvaja u manipulativnoj prognaničkoj populaciji.²⁰ Preklapanje prognaničkog identiteta s eksplicitnim oznakama etničkog, odnosno nacionalnog identiteta u strukturi priča je, tamo gdje se uopće dade očitati, gotovo isključivo vezano za povijesna tumačenja rata. Rat je ovdje važni, prekretnički povijesni događaj, onaj koji "svoje specifično značenje zahvaljuju svojoj moći da ustanovi ili ojača svijest o identitetu zajednice o kojoj je riječ, njezin pripovijedni identitet kao i identitet njenih članova." (Ricoeur 1990:242)²¹ Rat je, u svom odnosu spram svijesti o miru (usp. Malkki 1990:33),²² ključno kontrastno iskustvo za oblikovanje one

¹⁸ "Each of these people rebuilt interrupted lives. Each experienced (...) a turning, a break in the scenario of their life course. Such turnings mandate new roles, the establishing of fresh relations with a new set of people; they prompt and exact a redirection of thought and explicit attention to action, identity and purpose. But gradually people perceive new "stories" with which to both organize and interpret their lives" (Carpenter 1988:330). "Exile had become a new life script... it provides them with vocabulary and strategy for assimilating their existential crisis" (ibid.:331).

¹⁹ "things indeed go missing" (Carpenter 1988:330)

²⁰ Ovo je, gotovo jednoglasni, "zaključak" pretežno internacionalne publike nakon izlaganja referata "Between Myth and History: Displaced and Refugee Children's Life Histories" na skupu "War, Exile, Everyday Life", Zagreb, 1995.

²¹ Radi se o događajima koji neka historijska zajednica smatra prijelomnima jer u njima vidi porijeklo ili izvorište. Ti "epoch-making" događaji "začinju osjećaje znatnog etičkog intenziteta, bilo u registru gorljivog komemoriranja, bilo u onima gnušanja, odbojnosti, žaljenja, suosjećanja, ili čak pozivanja na oprost" (Ricoeur 1990:242).

²² U kontekstu istraživanja izbjeglica, Liisa Malkki koristi koncept historijske svijesti kao *situational, localized process* čiji rezultati nisu nužno jedinstveni. Dakle, osim što naglašava utemeljenost toga procesa u iskustvu, autorica sugerira i mogućnost postojanja heterogenih oblika svijesti među pojedinim grupama izbjeglica (usp. Malkki 1990:34).

povijesne i nacionalne svijesti koja rađa "kritičkom" identifikacijom: Mi kao ne-Oni. Ovakav sekundarni, negativni i posljedični tip identiteta u svom se pripovijednom aspektu dijelom veže i za opći impuls povijesnog tumačenja koje "od retrodikcije izvodi svojevrsnu kauzalnu implikaciju" (Ricoeur 1990:242), dok na planu događajnog i iskustvenog okuplja - u humanističkim raspravama o identitetu novoizlučenu kategoriju²³ - razinu *otpora*. S obzirom na, gotovo pretežit, vrijednosni potencijal suvremenog znanstvenog interesa za formiranje etničkog i nacionalnog identiteta, "situacijski" je identitet, usprkos pojavi korigirajućih uvida u stvarne odnose moći zaslužne za "međusobne sukobe", još uvijek na niskim granama uskog "plemenskog" međuisključivanja.²⁴ Kojim se aksiološkim procjenama on suodnosi s drugim mehanizmom identifikacije, prepoznatim kao "krv i tlo" - tip,²⁵ koji također zauzima nedostojno mjesto u ovom tipu vrijednosno- -znanstvene kategorizacije, nije nam ovdje toliko bitno. Uputno nam je, međutim, ustanoviti kako se radi o dvama razlikovnim tipovima promišljanja identiteta. Stoga se njihovo "pretapanje" u kritičkom toposu *zavičaja*, kao mjesta primordialnog ovisništva o čistoći podrijetla i pripadanja (usp. Young 1993) koje služi *fikciji egzila*, pa, posljedično, i *fikciji povratka*, ne čini samo teorijski ishitrenim, nego i, u najmanju ruku, "magijskim" u težnji da društvenu kategoriju ratnih prognanika svede na utvare identitetnih "nagona", a materijalno mjesto egzistencije, rada i imovine na vlastite kritičke stereotipe (opasnog) nacionalnog kiča.²⁶

Identitet temeljen na iskustvu, situaciji i otporu, ne može se baš jednostavno vidjeti kao snažno priljubljen uz one sfere koji se već uobičajeno (katkad, doduše, i "neobavezno"), imenuju *nacionalnim mitologijama* jer se svojim redukcionističkim zahvatom u povijesni sadržaj tek imaju prerađivati unutar sedimentne pripovijesti kontinuiteta.

Ako ovakvom području znanja i pripovijedanja prilazimo kao *prognaničkom folkloru* stoga što ga vidimo kao "trpitelja" jednako rata kao i pripovijedanja o ratu, to ne znači da to nije i otvoreno mjesto promišljanja događaja i povijesti, ali i nacionalnih, internacionalnih i znanstvenih ideologija, koje se napajaju smislom *neposrednog iskustva*, istovremeno ga

²³ O tome više u Jambrešić 1995.

²⁴ "The Serb says: I am no Croatian; to be Croatian is to be non-Serb. And each affirms him or herself as distinct, as unique and non-other, as though there were room only for one and not for two..." (Cixous, H. "We who are free, are we free?", *Freedom and Interpretation*, ur. B. Johnson, Basic Books, New York, 1993, nav. prema Jambrešić 1995:26)

²⁵ "(They) often tell stories of origins, of the group in its primeval purity, and attach those origins to an original place, from which they now conceive themselves as displaced, or into which others have invaded and do not primordially belong" (Young 1993).

²⁶ A da se ne radi o "fikciji povratka u zavičaj" mogla bi govoriti i činjenica današnjih problema povratka, odnosno njegovog uvjetovanja osiguranjem minimalnih materijalnih osnova, što je eksplicitni prognanički zahtjev državnoj vladi.

otuđujući. Možda bismo stoga morali više računati na mogućnost da kreativna i aspektualna prerada povijesnih realiteta, u odnosu na projektivna "trasiranja" njihovog interpretacijskog predusretanja u kojem su ljudski životi samo zbiljni alibiji povijesnog već viđenog, zamijene mjesta za koja obično većemo koncepte tradiranog, predrasudnog i "jezikom zarobljenog" mišljenja.

Priča 1 (A. K., 11, Vukovar)

Roditelji su željeli dijete, i dobili su mene. Htjeli su curicu i dobili su je. Mama i tata dali su mi ime A. Kako sam rasla mama me je dovodila baki pa sam cijelo prijepodne tamo ostajala. Mama i tata su radili. Kod bake sam se lijepo zabavljala. Nekad smo išli kod mog starijeg bratića pa smo se igrali. Mlađi je bio u vrtiću jer je imao 4 godine. Onda mi je ujna dolazila s posla, pa smo išli u park, pa iz parka u vrtić po mlađeg bratića. Tako su nam dani prolazili u Vukovaru. Vukovar je bio srednji grad niti malen, niti velik. Za nas stanovnike toga grada bio je dovoljan i predivan. Kad sam imala 6 godina, pošla sam u školu. Bila sam super đak. Prošla sam prvi razred s pet kao i drugi. Pošla sam u školu u treći razred, ali nije nam to rat dopustio. Dva dana nakon što je škola počela došao je jedan čovjek i rekao da sve majke s djecom moraju ići na more. Moja mama to nije htjela zato što neće da idemo samo nas dvije nego tata, baka, ujo, ujna i bratići. Da se ne razdvajamo. Tko zna da li bi se ikad sastali. Ipak smo otišle. Nismo išle samo ja i mama, nego mamina prijateljica i njena kćerka su išle, pa smo zajedno krenule. Tamo smo lijepo dočekane. Došle smo u Lošinj. Ljudi su me jako zavoljeli. Tamo nam je lijepo bilo. Svaki smo dan išli na plažu se kupati i sunčati. Kad jednog dana nam kažu da se smirilo u Vukovaru i da se možemo vratiti. Ljudi koji su nas primili u hotele rekli su da ostanemo kod njih. Mi to nismo htjeli mi smo jedva čekali da se vratimo jer nam je bilo dosadno. Vozač autobusa nas je dovezao do Vukovara. Kad smo došli u Vukovar moja baka i djed su bili u mom stanu zato što su se preselili. Ja sam baku i djeda pitala zašto, a mislim da sam znala odgovor. U ulici moje bake i djeda svi su bili Srbi pa su ih oni istjerali. Meni je bolje kad su moja baka i djeda kod mene na sigurnom. Moja baka se jako bojala zato što je djeda išao rano na posao, pa se ona bojala ostati sama. Moja ujna s dvoje djece je otišla na more kad i mi, ali ona u Makarsku. Oni se nisu vratili zato što im nisu dali jer je rat počeo. Sutradan je počelo pištanje ja sam se prva probudila od toga mislila sam da su to vatrogasci, ali nisu to je bila uzbuna. Morali smo ići u podrum. U podrumu smo bili tri dana. Nakon trećeg dana sam pitala mamu zašto moramo biti u podrumu, zašto ne znamo je li je sad dan ili noć, zašto ne smijem ići u školu? Mama mi nije odgovorila, nego je sjela na sanjke, jer nismo imali stolice. Mi svi se nismo nadali takvom životu. Nismo imali ništa jesti niti piti. Nismo znali koji je dan, koliko ima sati! Samo je jedna zagonetka nitko ju ne može odgonetnuti to je kad će prestat rat on još i dan danas traje. Prošlo je već 100 dana ili 3 mjeseca kako smo mi bili u ratu. Zatim je vojska došla i rekli su da su nas opkolili i da moramo izaći. Mi kad smo izlazili sve smo vidili kako je srušen. Tako je bio lijep grad, a sad je sama ruševina. Kad je Srpska vojska došla po nas troje bila je nedjelja. Tog dana su Srbi ga zauzeli, 18.11.1991. Oni su nas doveli u "Velepromet" tamo su bili svi Srbi. Mi smo gledali kako su ljude ubijali, strijeljali, mučili. Ne volim se toga ni prisjećati. U "Veleprometu" smo bili jedan dan i onda su po nas dolazili autobusi. Svi smo se bili gurali i jedva smo ušli. I onda su nas odveli u Mitrovicu. Tamo su nam

dali da jedemo. Tamo smo prespavali i rekli su da idemo za Zagreb. Od Vukovara do Zagreba putovali smo 7 dana. Kad smo putovali do Zagreba ljudi su bili jako dobri i svakih 5 minuta zaustavljali autobus da nam daju jesti. Došli smo u Zagreb, u hotel "Esplanade" i tamo smo dobili sobu. Pa su nas preselili iz hotela "Esplanade" u hotel "International". Tu sam našla puno prijateljica. Tu u Zagrebu sam krenula u 3. i 4. razred pa sam prošla s pet. I u 5. razredu sam sada. Jako mi je teško što sam napustila svoj dom. Ovdje se ne mogu priviknut na zagrebački govor. Ovdje je u Zagrebu lijepo, ali je moja najveća želja da se vratim u Vukovar i da svi sretno živimo.

Priča 2 (A. D., 11, Lovas)

Ovaj sastavak pišem u ime prošlosti i sadašnjosti.

Prvo ću vam nešto reći o sebi. Zovem se A. D., rođena sam 8.3.1983. u vukovarskoj bolnici. Moje djetinjstvo provela sam u Lovasu, selu 20 km daleko od Vukovara. Moja uža obitelj s kojom sam živjela su moji roditelji, majka V. rođena u Vukovaru 1.8.1963., tata S. rođen u Lovasu 13.9.1958., brat K. rođen 2.3.1985. i tatini roditelji. Moje djetinjstvo je bilo vrlo lijepo. Imala sam sve što sam poželjela. Moja ljubav za roditelje bila je velika sreća. Bilo je sve dobro dok nije došao okrutan rat. On me je protjerao iz mog sela, uništio svu moju sreću i oteo mog tatu. Moja majka vidala je tatu do 14.10.1991. g. Onda su Srbi rekli da je ubijen. 28.12.1991.g. ja, moja majka, brat i tatini roditelji morali smo otići iz Lovasa. Protjerani i poniženi. Tu završava moje djetinjstvo. 29.12.1991. protjerani i poniženi došli smo u Zagreb.

Majka nam je prvo našla smještaj u "Martinovki", a zatim u hotelu "International".

14.1.1992. g. ja i brat počeli smo ići u školu.

Ja sam stekla nove prijatelje.

Lijepo sam se uklopila i našla nove prijateljice i prijatelje. Moj brat se je isto tako dobro uklopio u novu sredinu. U hotelu smo već dvije godine, a za tatu ne znamo ništa. Ovdje je dobro, ali ne kao kod kuće.

U budućnosti bih željela da se vratim kući. Da se moj tata vrati i da ne bude rata i svađe, da svi ljudi žive u ljubavi i slozi. (Anita Dolački, 11 god., Lovas)

Priča 3 (Ž. M., 14, Borovo Naselje)

Kroz prozor stana u kojem danas živim, vidim hrpu zgrada, željezničku prugu i hotel Interkontinental. Ali nije uvijek bilo tako. Misli mi se vraćaju nekoliko godina unazad, u naselje Borovo. I opet gledam kroz prozor moje sobe. Tamo u daljini nalazi se bakina kuća sa velikim voćnjakom iz kojeg smo brali raznovrsno voće. Tamo su mi i prijatelji sa kojima sam igrao nogomet, a uvečer odlazio u veliku novu crkvu. Tako je bilo lijepo.

A onda mi se odjednom sve pobrkalo u glavi. Nestajao je bezbrižni način života ustupajući mjesto surovoj stvarnosti. Stajao sam pored ceste gledajući dugačku kolonu automobila i kamiona kako odlazi prema selu Borovu. Ljudi na kamionima su vikali, pjevali pjesme koje nisam nikada čuo i mahali zastavama koje nikad vidio nisam. Mjesec dana poslije zurio sam kroz prozor gledajući kolonu tenkova i transportera kako juri Borovskom cestom. Nisam ni znao da tenk može tako brzo ići

pa sam se opirao ocu kad me je povukao da ih više ne gledam. Ubrzo je naspram prozora na cesti podignuta velika barikada, a zatim je noću počela pucnjava. Otac je mene i sestru preselio u drugu sobu u kojoj nas zalutali metak ne može pogoditi. Kako je pucnjava svakog dana bila sve jača, preselili smo se kod tetke, nekoliko stotina metara dalje, u mirniji dio grada. Tih dana je završila školska godina. Otac je uzeo godišnji odmor i odvezli smo se u Njemačku. Boravak u Njemačkoj mi je izbrisao iz misli slike rata, ali tamo nismo mogli dugo ostati. Nakon isteka odmora otac me je sa mamom i sestrom ostavio kod baka Ane u Zagrebu, a on se vratio u Vukovar. Dva puta je dolazio donoseći nam neke stvari, jer je školska godina trebala početi.

Svako večer slušali smo izvještaje na TV-u i radiju o borbama za Vukovar. Otac se još nekoliko puta javio telefonom, a onda je nastao muk. Vukovar je pao: o ocu nismo dugo ništa znali. Kada je jedan susjed došao iz logora rekao je da je bio s ocem. To je bila prva vijest da je živ. Uskoro je stigao u Zagreb; tako smo opet svi bili zajedno.

Dok sam kroz prozor gledao zgrade, prugu i hotel Interkontinental, prišao mi je otac rekavši: Kako je ovdje sve lijepo, samo da tako i ostane. Vukovar je razrušen, naš stan spaljen, bakina kuća srušena. Znaj da je ono moralo biti srušeno da bi ovdje bilo mira, da bi imali mjesta na kojima ćemo biti svoji na svome. A jednog dana, kada opet budeš išao u Dubrovnik, pročitat ćeš na ulazu u stari grad da se sloboda ne prodaje za sva blaga svijeta. Tada će ti biti jasnije zašto sam ostao i borio se.

Spremio sam se i otišao u školu. Sada se družim sa novim prijateljima. One stare ponekad sretnem, slučajno negdje u Hrvatskoj. Podsjetimo se na Borovo i bezbrižno djetinjstvo provedeno tamo, na obali Dunava. A onda se opet razidemo tražeći u ovom suludom vremenu svaki svoj put.

Priča 4 (S. K, 13, Karica - Doboj)

Ne želim pisati o događaju s televizije, nego o onom što sam ja doživio, o bijegu pred ratom. Sve žene i djeca iz mog sela su bježali u Hrvatsku zbog rata koji je bio počeo. Moj najstariji brat Marko je vodio mene i moja dva prijatelja čiji je otac poginuo. Prije odlaska pozdravio sam se s onima koji ostaju: susjedom Marom koju sam puno volio, ocem i dva brata koji su ostali braniti moj dom, zavičaj, sve što volim... Taj pozdrav s bratom Ivanom je bio ujedno moj posljednji pozdrav s njim, on je poginuo. Ostala je i moja mama u grobu, ona nije mogla sa mnom.

Putovali smo autobusom. U srpskim selima su nas zaustavljali i pretresali. Djeca su plakala. Sa mnom je bio moj brat pa sam ja bio hrabar. Kad smo prešli u Hrvatsku, znali smo da smo na sigurnom. Mislio sam na one koje su ostali.

Priča 5 (I. R., 13, Vukovar)

Ja se zovem I. R. Rodio sam se 24.2.1981. u vukovarskoj bolnici. Moja životna priča je jako tužna. Proživio sam razaranja svog grada Vukovara, a i u tom nečistom ratu izgubio sam oca, i tetka, i strica. Iz mog grada sam protjeran 19.1.1992. Došao sam u Zagreb gdje sam 8 mj. proveo u hotelu International. Upornom marljivošću moje majke smo dobili stan od Ministarstva obrane.

Sada pohađam školu (osnovnu) "Davorin Trstenjak" u kojoj ima mnogo Vukovaraca, starih i novih učenika koje sam upoznao.

Malo se čujem sa svojim prijateljima koji su smješteni u drugim gradovima Lijepe naše. Svaki kontakt s njima bi me obradovao.

U školi sam jako loš i ne mogu se skoncentrirati na rad i učenje. Nitko me ne razumije, jer ne zna što sam ja u tom ratu (krvavom) prošao i svi govore da sam pametan i da se mogu potruditi za bolju ocjenu.

Moj hobi je nogomet.

Priča 6 (B. H., 11, Vukovar)

Rođen sam 24.1.1982.

Bio sam visok 48 cm i težak 2,4 kg.

Skoro sve medicinske sestre znale su kad plačem, jer sam imao takav plač da ti živci popucaju. Prvi put učinio sam jedan korak točno na moj prvi rođendan. Rečenice od više riječi počeo sam govoriti sa dvije godine. Mama mi je pričala da su tada svi bili sretni kao da sam svjetsko čudo. Prvi put na mali dječji bicikl sa tri kotača, sjeo sam sa 2,5 godina.

Mojem oduševljenju nije bilo kraja kada sam dobio mali zeleni džip na pedale.

Bio je zelene boje i imao krov koji si mogao dizati i spuštati. Ne sjećam se gdje je završio, ali mislim da ga je mama bacila nakon što sam razbio glavu lupivši u volan.

Kad sam trebao ići u školu sve je prošlo normalno.

Eto, tako sam dogurao i do petog razreda i stekao puno prijatelja i prijateljica.

Nešto prije upisa u školu naučio sam voziti bicikl. To je bilo za umrijeti!

Nikako da krenem. Padam, vrišt看, stenjem...

Napokon sam osjetio kako tlo klizi i uzviknuo: "Tata, ja vozim!"

Tada je došao rat i skoro svi koji su bili sposobni išli su u rat. Među njima je bio i moj tata. Trebao je ići za Knin i Obrovac. I otišao je. Jednog dana su nam javili iz bolnice da je tata bolestan. Ja sam još bio mali i nitko mi nije rekao što se dogodilo. Ni danas to ne znam, ali sam primijetio da tata malo teže govori.

Sad se oporavlja i opet postaje kao prije.

Mnoge je uzbune proveo noseći meni i baki u sklonište u Chemcoloru hranu. I to baš kad je u neboderima kraj naše zgrade bilo puno snajperista. Strašno je to bilo. Mami su se ruke tresle kao da je zima. A vani vrućina. Nasreću sad se situacija malo smirila, ali još Srpska banda drži položaje širom Slavonije i Dalmacije.

Ali sredit ćemo mi i to jednog dana.

Ali nikad neću zaboraviti, a mislim ni drugi, dan kad je Vukovar pao u ruke četnika. Tata mi je donio snimke "Vukovar prije, Vukovar sada". Za mene je najužasniji prizor bio kad je grupa četnika pjevala pjesme poput ove: "Bit će mesa, bit će mesa, klat' ćemo Hrvate!" Tada sam plakao, ne od straha, nego od stezanja u srcu. Toga dana odlučio sam postati pisac i napisati knjigu koja će svijetu pokazati užase ovog rata. To Srbima nikad neću oprostiti.

Ali neće oni dugo. Sve su siromašniji. Tražit će oni nas pomoć, a onda će dobiti "nogom u stražnjicu", da tako kažem.

To im obećavam kao sin svoje domovine Hrvatske.

Priča 7 (S. C., 14, Sombor)

Rodio sam se u Somboru, nakadašnjem tlu Hrvatske, a danas Srbije. Život, tj. ljudi oko mene su bili maska sa nasmijanim likom, a iza te maske su se nalazili farizeji ispunjeni mržnjom. Vanjski lik govori sigurnost, dobroćudnost, ali sam sada spoznao da nije tako.

Kada ste mali ima tada tko da se brine za vas - tj. za mene - to su vaši najmiliji, najbliži i najdraži roditelji. Njih nikad ne zaboravljamo. Roditelje koji su prolili krv da bi dali djetetu sve što želi.

Ali kada se odraste pomislite - tako osebujan svijet a toliko užasa krije, ima i onih ponora do kojih mašta i ne stiže, toliko jada na ovome svijetu ima, toliko mržnje. Ima i lijepih trenutaka.

Ja sam sada odvojen od svojih roditelja što mi je najteže. Kada sam bio s njima kao da mi je život bajka, smijeh, radost, sreća... sada kada više nisu samnom shvatio sam kolike su muke morali podnijeti... sada si stalno postavljam pitanje hoće li me ovdašnji ljudi primiti u svijet odraslih. Kadkad zaželim da vrijeme stane da zauvijek ostanem mlad, da ne moram odrasti, ali protiv prirode se ne može ništa.

Kada sam rastao u bratstvu i jedinstvu kojega nije bilo u onoj tzv. SFRJ (tako se naježim kada to napišem, osjećam se kao zločinac), mislio sam da je svijet tako lijep, tako pun dobrih ljudi, pun ljubavi, što nije bilo tako. Doduše, vremena se mijenjaju.

Kadkad briznem u plač kada čujem "dobra stara vremena" kada sam bio sa svojim najbližima, ali kad je počeo da se ostvaruje srpski san "Velika Srbija" morao sam bježati sa svojim roditeljima u Hrvatsku - zemlja nade, spasa, ali je i tu velikosrpski san ostavio tragove koje hrvatski narod nikada neće zaboraviti. Sve se to preokrenulo preko noći. Jučer je bilo "živimo zajedno u slozi i bratstvu, budimo braća", a danas "naša braća vrše pokolj nad našom braćom". Tako smo morali bježati i neki su shvatili da je laž bolja od istine, da više volimo osebujuću noć umjesto sunca. Da je bolje biti u svijetu halucinacija nego istina.

Sada mi nedostaju prijatelji s kojima sam se nekoć igrao, kada sam bio potišten oni su uvijek bili tu, kada sam bio tužan oni su bili tu da me nasmiju... Sada je stvarnost mnogo gora. Ljudi ne mare za nekim savršenstvom, da postignu nešto bolje poput galeba Jonathana Livingstona, nego su oni poput jata kojem je važno da samo stigne do čamca, do ribe za hranu i natrag.

Nekada sam imao puno planova za svoju budućnost, ali naša budućnost zavisi od toga hoćemo li biti primljeni u svijet odraslih, hoće li nas odrasli primiti k sebi da

budemo sposobni sami zaraditi svoj kruh. Lako je postati propalica... Nekada sam bio zamišljao da ćemo se sresti opet sa svojim prijateljima, da se prisjećamo svog djetinjstva kada smo prepisivali ispod klupe zadaće. Sada sam siguran da je najljepše doba u životu djetinjstvo.

Priča 8 (A. A., 15, Doboj)

Zovem se A. A. Rođena sam 9.10.1979. u Doboju. Iako sam samo dva mjeseca živjela u toj godini i tek dosta kasnije to shvatila, bila sam zadovoljna jer sam živjela u sedamdesetima.

Do dvije godine živjeli smo u jednom malom mjestu kraj Dervente kod djeda. Drugi djed i baka živjeli su 3 km dalje. To su bila predivna mjesta. Prošarana šumama i raznim voćem. Svuda se osjetio miris čistog i svježeg zraka.

Kad smo se preselili u Doboj došli smo u malu kuću. Ubrzo smo napravili novu veliku. Tata mi se zove Anto. Radio je u Bosnaprevozu. Bio je šef kontrole prihoda. Iako nikad nisam znala što to znači bilo mi je drago što tu radi. Kad bi tata i ja putovali autobusom bilo gdje, bilo bi nam sačuvano prvo mjesto, jer bi tata pričao s vozačem, a ja bih kroz veliko staklo razgledala sva ona polja, brda, potoke i šume, sretna što živim u tom kraju... U tom dijelu grada kao da je vjetar donosio mir i slobodu. Nije bilo nikoga i ničega da bi se morali plašiti... Osim Goge i Slađe u našoj ulici skupilo bi ih se još 20-tak. I kad smo mislili da naše prijateljstvo neće nitko prekinuti, počeo je rat. Mržnja je ušla u neke od nas. To su bili uglavnom Srbi, mrzili bi sve što nije njihovo. Ali mi smo znali da ne mrze nas, nego one koje ne poznaju.

Kad smo otišli u Zagreb na odmor još je bio mir. A onda su na dnevniku javili strašnu vijest. Kao da je pukla jedna čvrsta nit. Znala sam da se u Doboj više ne mogu vratiti. Kako smo u Zagrebu bili samo u gostima, otišli smo u Donji Miholjac u kuću moje tete koja radi u Njemačkoj. Tu sam stekla mnoge prijatelje. Sve bi me podsjećalo na Doboj. Jedino nisam mogla vidjeti nijedno brdo. Nakon godinu dana Doboj je gotovo nestao iz mojih misli. Zamijenili smo kuću za stan u Zagrebu. Nije mi bilo lako otići iz Miholjca. Zagreb sam slabije prihvatila. Sad već idem u osmi razred... Danas se nadam da ću opet vidjeti svoje stare prijatelje i da će moja druga životna priča biti mnogo sretnija.

Priča 9 (O. P., 8, Vukovar)

Ime mi je O. i prognanica sam iz Vukovara. U progonstvu u Zagrebu sam već dvije godine, ali ne gubim nadu da ću se vratiti u svoj rodni grad Vukovar. U Vukovaru je ostala sva moja prošlost i svo moje prelijepo, puno dječjeg sjaja djetinjstvo. Tamo su mi počele prve simpatije. Tamo sam stekla prvu prijateljicu i prve prijatelje. Voljela sam šetati uz Dunav i osjetiti njegov neodoljiv zov. Voljela sam svaki vukovarski kut, grm i svaku njegovu ulicu. Uživala sam se igrati sa svojim prijateljima na atomskom skloništu. Ali nikada mi nisu rekli da će mi to atomsko sklonište trebati. Uvijek sam mislila da nikada neće doći rat. Da ću morati napustiti Vukovar i Dunav i ulicu i prijatelje. Moja sadašnjost nije lijepa kao prošlost jer više nemam svoga grada, ulice i starih prijatelja. Na početku mi se bilo teško prilagoditi ovdašnjem načinu života. Ali nakon dvije godine na neki način sam se prilagodila. Stekla sam puno prijatelja koji mi pomažu da prebolim sve ružne stvari koje su mi se dogodile.

Pomažu mi da budem otvorenija. Nekad, kad razmislim... pa i život ide dalje. Sada se mogu nadati samo za bolje sutra. Nadam se da će mi budućnost biti bolja. Jer, moja budućnost je u Vukovaru. Kada se vratim opet ću biti sretna.

Priča 10 (D. P., 14, Borovo Naselje)

Zovem se D. P. Rođen sam 30.8.1980. u Vukovaru, a živio u Borovu Naselju. Mama mi se zove V., a tata S. Borovo Naselje je udaljeno 15-ak m od Vukovara, pa su ga zvali "predgrađe Vukovara". U školu sam krenuo sa sedam godina. Tamo sam završio 3 razreda i pošao u četvrti u školi "Ivan Goran Kovačić". Moji mama i tata su se rastali kad sam imao 10 g. Bilo mi je vrlo žao. Dok sam bio mali sanjao sam kako su avioni preplavili nebo i pucali na nas. Kasnije se sve to obistinilo. Kod nas u Borovu je svake subote svirala u 12 sati sirena slično kao zračna uzbuna. Ali kad se oglasila sirena nije bila ni subota, a ni 12 sati, bilo je jutro, avioni su napali, čula se pucnjava i granatiranje. Nisam znao što se dešava. Mama je uhvatila mene i sestru za ruku i odvela nas u sklonište. U skloništu smo bili u vestama i jaknama iako je bilo ljeto, ali to je bilo zato što smo bili 3 m pod zemljom. Prvi napad nije dugo trajao, a ni par drugih. Kasnije su počeli trajati po nekoliko sati, pa po nekoliko tjedana, pa mjeseci. Nikako nismo izlazili iz skloništa, pa smo bili sretni što smo po 10, 20 min bili na zraku kad smo mogli. Došao je i moj 11. rođendan; taj dan su granatirali skoro najjače do sada, ali mama je ipak uza sve metke i granate otišla do stana i napravila tortu. Mama je ranjena 10.10.1981.g. Dobila je 13 metaka, a prije nje dobio je i moj tata 3 metka. Bio sam vrlo žalostan kad sam čuo to. Kada smo odlazili iz Borova N. mama i tata nisu htjeli izaći, oni su ostali. Bio sam uplašen. To mi je tada bilo prvi puta da plačem od straha. Nakon 30-tak minuta kad smo mi otišli počelo je granatiranje iz Borova Sela. Došli smo u Zagreb i smješteni smo u Dom sportova. Tu nas je mama našla. Prije Zagreba smo bili u Sloveniji, tamo sam završio 5. raz. U Zagrebu sam završio 6. i počeo 7. Vrlo lako sam se prilagodio okolini, sa svima sam se sprijateljio. Nadam se da će u budućnosti biti mir i da ću se vratiti u svoje Borovo Naselje.

Priča 11 (T. C., 13, Borovo)

Jednoga dana moji roditelji su poželjeli drugo dijete, a moja seka brata. Uz silne probleme koje je moja mama imala dok me je nosila u svom trbuhu, konačno se 19.4.1981. g. pojavila muška beba tj. ja. Moja obitelj mi je pričala da su bili presretni, iako sam ličio (kako mama u šali kaže) na karikaturu. Naime, bio sam izrazito dug (56 cm) i imao premalo težine (2 kg i 950 gr). Bio sam, kažu, mirna i dobra beba. Kad sam počeo puzati, puzao sam samo na desnom boku. Mjesecima. Nakon dugog očekivanja mojih roditelja, prohodao sam od petnaest mjeseci. Zaista mi je dugo trebalo da prohodam, ali kad sam to konačno uradio više nisam znao prestati. Prve korake sam napravio uvečer i kažu mi, cijelu tu noć nisam htio spavati već sam samo kružio po sobi. I tada počinju prvi problemi. Sve što se našlo na dohvat ruke rušio sam i igrao se s tim. U školu sam pošao od 6 g. Moja mama je tada imala prvu generaciju šestogodišnjaka i upisala je i mene u školu iako i danas žali zbog toga. Ja sam tada bio pomalo zbunjen. Kasnije je bilo lakše. U društvo sam se uvijek uspijevao uklopiti. I tako, godine su prolazile i... Došao je strašni rat u moj grad. Pucalo se po nama sa svih strana. Plašio sam se za sve. Morao sam sa mamom i sestrom otići. Dospjeli smo u Tučepe (kod Makarske), a otac i rođaci su ostali u Borovu braniti dom. To je bilo strašno vrijeme. Mama je puno plakala, a njene suze su mi bile teške. Veze s mojim gradom bile su prekinute. Mjesecima nismo znali da li

su tata, stric, rođaci i prijatelji živi. I 20.11.1991. g. dogodilo se ono najgore. Moj grad je u potpunosti uništen, tata zarobljen, stric nestao, rođaci i prijatelji poginuli... Poslije izlaska iz logora otac je došao u Zagreb na liječenje. Još godinu dana bili smo razdvojeni i tada smo mi preselili u Zagreb. U malu hotelsku sobu s manjkom kreveta za sve nas. Ponovno novi ljudi, nova škola, nova sredina... Još tako živimo, ali se nadam da će prestati rat i da će biti bolje. Želim da se vratim u Borovo na zgarište svoje kuće, da sagradimo kuću, školu, novi grad, da pronađem strica i ostale nestale ljude i da opet bude kao nekad. Naravno, bez onih zbog kojih smo morali otići sa kućnog praga i koji su pucali na nas. Eto, to je moja životna priča.

Priča 12 (T. O., 14, Petrinja)

Sve je, naravno, počelo mojim rođenjem, 3. rujna 1979. U sisačkom rodilištu oglasila se još jedna beba, malo teži i veći primjerak. Presretni roditelji svojoj su prvorodenoj kćeri dali ime T. Bebica se brzo razvijala. Bila je dobra, a to znači da je puno jela i spavala i malo plakala, itd. Svi su je mazili i pazili i malo teže pamtili ime (osobito baka). Zauzvrat, djetesce je naučilo hodati i pričati, što je razdragalo ponajprije roditelje, zatim bližu i dalju rodbinu, pa čak i susjede. Najteže bijaše ostaviti je u vrtiću. Padale su krokodilske suze, a mama je skoro ostala bez suknje i poderanih čarapa, ali na kraju se sve dobro završilo.

Moja najdalja sjećanja vezana su upravo uz vrtiće dane. Veliko igralište sa najzelenijom travom i najljepšim stazicama, najveći pješčanik i najblatnije lokve. Divan je osjećaj bio igrati se najneobičnijih igara, trčati do besvjesti, puniti cipele sitnim pijeskom i padati sa ljuljački na leđa ravno u vodu ispod sebe dok te prati budno oko tete Marice. Ali bezbrižnom životu došao je kraj.

Bolje reći, došlo je vrijeme za školu. Nije to bilo ni strašno, ni veliko opterećenje, no školski život značio je početak moga usamljeničkog života. Društvena zbivanja sada su za mene bila svedena u vrijeme nastave i rođendanskih proslava. Međutim, nisam bila nezadovoljna. Odgovarao mi je takav miran život, bez velikih izmjena i pomaka, mnogi bi ga nazvali dosadnim i nezanimljivim.

Od svoje sedme godine živjela sam po nepisanom pravilu, u svom svijetu, u svijetu svoje sobe i neuredno posloženih igrački, plačući sa Malim princem, smijući se uz Kolarevog Macana, sakrivena od drugih, Uvijek sam bila sramežljiva i povučena, ozbiljna za svoje godine. I sve je bilo u redu.

Osmogodišnjicu moga rođenja obilježilo je još jedno - moje sestrice. Odmah sam je zavoljela, ali postah svjesna gubitka pažnje svoje okoline. Povukoh se dublje u sebe. Sve češće sam se povlačila u svoju sobu dok je mama zabavljala prinovu. Ipak, s vremenom sam i to prevladala. Sve se vratilo u normalu. Više nije bilo značajnijih događaja. Peti razred mi nije donio poteškoće, ali ista godina bila je sudbonosna.

Rano ljeto '91. Do moje svijesti dopire strašna riječ - rat - koja postaje svakodnevnica. Mojom divnom Petrinjom noću su odjekivali pucnji i prijeteće eksplozije. Strah... gotovo na granici izbezumljenosti. Strah zarobljen u mene i tako uvećan. Roditelji su odlučili: ovdje ne možemo ostati, odlazimo u Zagreb. Tata tamo ima posao, a kupili smo i mali stan u kojem možemo živjeti. Dok se situacija ne smiri. Desilo se upravo suprotno. Morali smo ostati. Zastrašujuća činjenica razastrla se pred mene: ići u novu školu, naći se u potpuno nepoznatoj sredini. "Strašno!",

pomislila sam. I prevarila se. Svi su me dobro primili, lako sam se uklopila i započela sasvim nov način života. Uskoro mi se činilo da oduvijek živim ovdje.

Uslijedile su dvije nevjerojatne godine prepune igre, druženja, smijeha, našla sam mnoge prijatelje i uživala s njima. Ni zračne uzbune nisu mogle pomutiti moju sreću. Sklonište je, naime, bilo vrlo zanimljivo mjesto. Opet nova lica, nova poznanstva, još zabave. Igra se nastavlja...

Postala sam društvenije biće. Lijepo sam živjela. Nije bilo ozbiljnijih problema. Bilo je prelijepo da još potraje. Uzbuđenje i zanesenost polako prolazi. Zasićena sam svega. Sve češće osjećam zov iz svojih dubina, zov svog svijeta, zov tišine. Želim se vratiti u svoju sobu. Cijelo moje biće vapi za povratkom u bakin voćnjak. Želim ponovo sjediti u najmekšoj travi svijeta, slušati cvrkut ptica, osjetiti dah najsvježijeg vjetra, jesti najslađe kruške, igrati se sa djedovim janjcima. Želim trčati prostranim livadama, Želim brati jaglace i maslačke, piti vodu sa hladnog šumskog izvora, želim... želim. A želje se ne ostvaruju. Oko mene - lom. Ruše se moje predodžbe o svijetu. I moj svijet se ruši. Uskoro ću biti primorana na ponavljanje izgradnje. Biti će to vrlo mučan i težak posao. Ali moram ustrajati.

Moji snovi o budućnosti polako propadaju u crni bezdan. Nestaje utopija moje budućnosti. Željela sam završiti srednju školu, fakultet, zaposliti se negdje daleko, možda u Australiji, kupiti kuću sa velikim dvorištem, udati se, odgajati djecu... Sve više postajem svjesna u kolikoj je to mjeri neostvarivo, to me plaši, pomalo se bojim budućnosti. Budućnost je i sutra, i za 1 mjesec, za 20 godina, a nikad se ne zna što donosi.

Ukratko: život nije kakvim sam ga zamišljala. Svake minute približavam se smrti. Ali, međuvrijeme je dugo i treba ga pametno iskoristiti.

Priča 13 (I. D., 13, Nova Gradiška)

Rodio sam se 26.7.1981. god. u Zagrebu. Do rata sam živio u jednom lijepom malom slavonskom gradiću, Novoj Gradiški. Tu mi je živjela i baka, koja je često puta dolazila po mene u jaslice i vodila me k sebi. Kasnije, kada sam išao u vrtić, znao sam pobjeći tetama i otići kod bake, bila je blizu, preko parka.

Veselio sam se prvim danima škole i volio sam ići u školu. U istu školu išlo je mnogo prijatelja iz vrtića i iz kluba. Strašno sam volio gimnastiku i Crni mi je uvijek govorio da sam smjeliji od brata, iako je on već išao na prvenstva. Veselio me povratak iz škole jer me je kod kuće čekala moja maca Tonga i pas Beni, koji je volio ići sa mnom u šumu ili u livadu uplašiti zeca ili fazana.

Imao sam svoju sobu, bila je veća od bratove, jer ja sam mlađi i sve su igračke bile u mojoj sobi. Navečer sam volio igrati šah, čovječe ne ljuti se, gledati televiziju ili knjige. Ujutro sam se dizao rano, svi zajedno išli smo svatko u susret svojim obavezama.

Volio sam vožnju na BMX-u, na skejtbortu, a najviše sam uživao vozeći se s bratom na motoru. Mnogo vremena sam provodio pomažući mami u vrtu i oko ruža. Najveće zadovoljstvo mi je bilo kada sam se zavukao u tatinu garažu. Često su me tražili, a ja sam bio u tatinom kamionu ili automobilu. Tata se poslije ljutio, ali ne toliko kao mama. Mama se uvijek bojala za mene, jer sam bio nestašno dijete.

Vikendi su bili moje velike radosti. Svaki vikend skupile bi se obitelji, nas oko 6–7 obitelji, i išli bi na piknik. Kako je lijepo na Strmcu, kakav je tamo zrak, i ujutro, i u podne, i u noći, čist i bistar. Svi zajedno, i djeca i odrasli, igrali su nogomet, plivali, pjevali, skakali u vrećama i pričali duboko u noć.

Ljeto sam provodio sa rođacima, kod ujaka ili tetke. Uvijek mi je bilo lijepo. Sjećam se posljednjeg ljeta koje smo proveli zajedno na ljetovanju. Bili smo na moru, zatim smo otišli u Švicarsku i Njemačku. To jutro kada smo se vraćali kući, neprijatelji su bombardirali moj grad. Nikako nisam mislio da ću ja doživjeti rat, jako sam se uplašio. Tata je htio da nas ostavi kod uje u Zagrebu, ali smo odlučili da se svi vratimo. Tamo je naša kuća, naši prijatelji, naš život.

Puno prijatelja je u našoj kući našlo utočište, bolje rečeno u našem podrumu. Majke su bile s nama, očevi u borbi. Bilo mi je lakše i ugodnije kada je tata bio kod kuće. Jednoga dana, kada naša kuća nije bila sigurna, morali smo otići svi koji nismo bili borci.

Sada sam tu u Zagrebu. Učim, idem u školu, u srcu nosim svoju kuću, moju mačku, moje dvorište, prijatelje, svoju Slavoniju.

Nema više naših druženja, nema više "Čovječe, ne ljuti se" u četvero. Sve se promijenilo.

Ja rastem, trudim se da budem dobar učenik, dobar sin i brat. Stekao sam i neke prijatelje, nekada odemo i u Maksimir.

Želim postići što bolji uspjeh, da mogu izabrati školu koju želim. Još mi nisu jasni moji budući putevi i opredjeljenja, ali osjećam da je moje srce svakim danom sve bliže mojim ravninama.

Priča 14 (I. P., 14, Ilok)

Zovem se I. Rođena sam 29.3.1980. u bolnici u Vukovaru. Moju obitelj čine sestra G., tata I., mama Đ. i ja. Prognanici smo iz Iloka, malog grada s desne strane Dunava na obroncima Fruške gore. Živjeli smo na gornjem gradu, u Dunavskoj ulici br. 32. Najljepše trenutke svog dosadašnjeg djetinjstva proživjela sam upravo u Iloku. Tamo sam imala jako puno prijatelja s kojima sam po cijele dane provodila vani. To su bili trenuci kada nisam razmišljala o školi, ni o problemima, pa čak ni o ratu, koji se polako širio. Imala sam psa Alfa, mačke Toma i Jerya i papagaja Konjaka. Naše dvorište je bilo ogromno sa dvije garaže. Vrt je bio okružen ružama, voćkama, a ispunjen povrćem. Kuća je bila velika prizemnica s velikim tavanom i podrumom. A tada su došli grozni dani. Iz opkoljenih sela ljudi su bježali u Ilok. Nije bilo vode, struje, a vojni avioni su svaki dan nisko prelijetali iznad krovova. Mama i sestra bile su u Zagrebu, radi upisa u treću god. srednje medicinske škole. U Osijek gdje je prije išla u školu nije mogla zbog rata. Kada se mama htjela vratiti, bilo je prekasno, bio je opkoljen. Počele su borbe na mostu Bačka Palanka - Ilok. Srbi su sve jače napadali i sve dublje ulazili u Ilok, a mi se nismo mogli braniti, bili smo bez oružja, odsječeni od Hrvatske. I tada su donijeli ultimatum - "Ođite iz Iloka ili ćemo ga srušiti sa zemljom." Bilo je malo oružja, malo skloništa, a tako puno ljudi iz okolnih sela. Tata je odlučio da idemo. Mislili smo tjedan-dva i vratiti ćemo se. Dan poslije donošenja ultimatum, nisam bila kod kuće, pa spremala stvari za put. Bila sam s prijateljima. Njihovi roditelji su odlučili ostatu, osim roditelja jednog mog prijatelja. Moj tata je bio izvan sebe od brige za nas. Navečer kad sam došla kući, htjela sam ponijeti

kasete, video i sintesajzer. Nije mi dao. Pretpostavljao je da će ga izdvojiti iz kolone i uzeti auto, kao i sve u njemu. Samo sam zgrabila gumice za brisanje i stavila u džep i neke stvari potrpala u torbu. Alfa nisam smjela povesti. To je za mene bio šok. Cijelo veče sam plakala. Ponijela sam samo njegove slike. Susjedi smo dali ključ od kuće da hrani životinje. I došlo je to kobno jutro. Kada je tata zatvorio kapiju, oprostila sam se od Alfa i mačaka, tiho zaplakala i pomalo kroz bijes pomislila: "Ako mi sve odnesu, zemlju ne mogu!!"

Od osam ujutro do pola četiri popodne smo se kretali do zaobilaznice. A do nje ima tri km. Kad je vojnik tražio "ličnu kartu", tata mu je dao. Na spisku je našao ime i pokazao oficiru, a ovaj se izderao na njega: "Puštaj bre, kolonu"! Ubacio je osobnu u auto i rekao sam idemo. Kada smo prošli kontrolu, tata je počeo drhtati. Od sreće, straha, ne znam. Okrenula sam se otraga. Vidjela sam kako vojnici detektorima traže oružje, čak ženama i pod suknje. A Europska zajednica je sve to mirno gledala. Naš susjed je tati pokazao rukav na kojemu je pisalo: "SAO Krajina". Tada smo krenuli... Osjećala sam kao da mi je netko srce išupao. Putovali smo 45 h do Zagreba, gdje su nas Zagrepčani dočekali čajem i keksima. Otišli smo kod poznanice gdje su bile mama i sestra. Poslije kratkog vremena otišli smo u Prečko. Tamo smo isto bili kratko vrijeme (zapravo pola godine) i zatim smo došli u Josipa Marohnića 8. Idem u osmi "a" razred u školu "Davorin Trstenjak". Ovdje mi se jako sviđa, imam puno prijatelja. Samo, kad pogledam prema Istoku gdje se pruža Hrv., sjetim se Iloka. Srce me zaboli što nisam tamo... Treća ističe godina 17.10.1994. Prolaze dani duže nego godine... Ne razumijem zašto se nismo vratili, zašto smo uopće morali napustiti svoje tople domove, zašto je rat uopće počeo? Ne znam. To mi još nitko nije objasnio. Stvarno ne znam. Možda jednom sama shvatim. Čeznem za beskrajnom ravnicom, šumom i Dunavom. Duboko u duši znam da ću se vratiti, ne znam kada, ali JA ĆU SE VRATITI.

NAVEDENA LITERATURA

- Bauman, Richard. 1986. *Story, performance, and event. Contextual studies of oral narrative*. Cambridge, London, New York: Cambridge University Press.
- Bausinger, Hermann. 1988. Constructions of Life. U *Life History as Cultural Construction/Performance*, Tamas Hofer i Peter Niedermüller, ur. Budapest, 477–490.
- Barišić, Pavo. 1988. *Dijalektika običajnosti - utemeljenje filozofije prava u Hegela*. Zagreb: Filozofska istraživanja.
- Carpenter, Inta Gale. 1988. Exile as Life Career Model. U *Life History as Cultural Construction/Performance*, Tamas Hofer i Peter Niedermüller, ur. Budapest, 329–345.
- Carr, David. 1986. *Time, Narrative, and History*. Bloomington: Indiana University Press.
- Čale Knežević, Morana. 1995. Intertekstualnost i autoreferencijalnost u hrvatskih književnih teoretičara. *Quorum* 2:109–141.

- Fisher, Michael M. J. 1986. Ethnicity and the Post-Modern Arts of Memory. U *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*, James Clifford i George Marcus, ur. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press:194–233.
- Geertz, Clifford. 1988. *Works and Lives. The Anthropologist as Author*. Stanford: Stanford University Press.

- Herzfeld, Michael. 1987. *Anthropology through the Looking-Glass. Critical Ethnography in the Margins of Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Jambrešić, Renata. 1994. Usmena kazivanja o životu. Problem pragmatike i semantike pripovijednog teksta (magistarska radnja). IEF sign. 1481/94.
- Jambrešić, Renata. 1995. Testimonial Discourse Between National Narrative and Ethnography as Socio-cultural Analysis. *Collegium Antropologicum* 19/1:17–27.
- Lehmann, Albrecht. 1980. Rechtfertigungsgeschichten, *Fabula* 1/2:56–69 (nav. prema Jambrešić 1994:51)
- Malkki, Liisa. 1990. Context and Consciousness: Local Conditions for the Production of Historical and National Thought among Hutu Refugees in Tanzania. U *Nationalist Ideologies and the Production of National Culture*, Richard G. Fox, ur. (American Ethnological Society series; no. 2). Washington: American Anthropological Association: 32–62.
- Moerman, Michael. 1988. *Talking Culture. Ethnography and Conversation Analysis*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Niedermüller, Peter. 1988. From the stories of life to the life history: historic context, social processes and the biographical model. U *Life History as Cultural Construction/Performance*, Tamas Hofer i Peter Niedermüller, ur. Budapest, 451–474.
- Povrzanović, Maja. 1992. Kultura i strah: o ratnoj svakodnevnici. *Dometi* 25 (3–4):73–93.
- Ricoeur, Paul. 1990. Preplitanje historije i fikcije (Temps et récit III, Le temps réconté, ed. du seuil, Paris 1985), *Quorum* 4:236–247.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1987. Njemački pojmovi *Sitte und Brauch* i poimanje običaja u našoj etnologiji. *Narodna umjetnost* 24:83–902.
- Velčić, Mirna. 1991. *Otisak priče. Intertekstualno proučavanje autobiografije*. Zagreb: August Cesarec.
- Young, Iris Marion. 1993. Together in Difference: Transforming the Logic of Group Political Conflict. U *Principled Possitions*, Judith Squires, ur. London: Lawrence & Wishart, 121–150.